

TÜRK KÜLTÜRÜNDE ÇALGILARIN ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ EFSANELER

Hande DEVRİM KÜÇÜKEBE*

ÖZET

İnsan; yaratıcı gücünü sergilediği ilk alanlardan olan çalgı yapımında, ürettiği çalgılara çağın ve toplumun koşullarına göre farklı farklı anlamlar yüklemiş, çalgıların tasarımını göksellikten dünyeviliğe, şeytanilikten ilahiliğe uzanan kozmogonik ve mitolojik bir simgesellikle örmüştür. Bu özellikleri ile çalgılar, sözlü kültür ürünlerimizden masallar, destanlar, türküler gibi pek çok türde konu edilmiştir. Oluşum efsaneleri de çalgıları özellikle ortaya çıkışları ile ele alan anlatmalardır. Bu makalede Türk kültüründe çalgıların ortaya çıkışı ile ilgili efsane metinleri incelenmiş; içerikleri bakımından sahip oldukları tematik ortaklıklara göre sınıflandırılarak çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çalgı, Oluşum Efsaneleri, Türk Kültürü.

LEGENDS ABOUT THE CREATION OF MUSICAL INSTRUMENTS in TURKISH CULTURE

ABSTRACT

Human beings have attributed different meanings to the musical instruments they created according to the different conditions of the era and society in the field of instrument making which is one of the first areas enabling them to show their creative power. They have knitted the musical instrument's design with a cosmogonic and mythological symbolism ranging from celestial to earthly and demonic to divine. With these qualities musical instruments have been subjected to many oral cultural products like fairy tales, epic narratives and folk songs. Creation legends are also the narratives which treat the musical instruments in terms of their creation. In this article, legends about the creation of musical instruments in Turkish culture were examined and handled under different titles with a classification according to their thematical commonalities.

Keywords: Creation Legends, Musical Instrument, Turkish Culture.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eski olan ve sahip olduğu soyut ifade gücü nedeniyle kültür tarihi içerisinde her dönemde özel bir yerde konumlandırılmış müziğin

* Araştırma Görevlisi, Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuarı, Temel Bilimler Bölümü, hdkucukebe@gmail.com.

somutlaştırılarak insanın hizmetine sunulmasında kullanılan en temel aracı olan çalgılar, insanın içsel yolculuğunda sadece ilahî güçle değil kendi türüyle de iletişimini kuvvetlendiren; acısını, sevincini, kaygılarını kısacası her türlü duygusunu dışa vurmada kullandığı araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bu özellikleri ile sözlü kültür ürünlerimizden masallar, destanlar, türküler gibi pek çok türde çalgılara yer verilmiştir. Dağların, hayvanların, göllerin, kutsal mekânların, insanların hayatını kolaylaştıran buluş ve aletlerin oluşumunu ya da meydana gelişini açıklayan efsaneler ise çalgıları özellikle yaratılışları ile konu alan önemli halk bilgisi ürünlerindedir.

Bu makalede efsane türünün tanımı, sınıflandırılması ve kaynakları hakkında kısaca bilgi verildikten sonra; tez, kitap ve makale gibi çeşitli kaynaklarda yer alan Türk kültüründe çalgıların ortaya çıkışı ile ilgili 26 adet efsane metni incelenmiş; içerikleri bakımından sahip oldukları tematik ortaklıklara göre efsanelerin öne çıkan özellikleri çeşitli başlıklar altında ele alınmış, ardından bu efsaneler kaynaklarına göre sınıflandırılmıştır.

Efsane

Max Luthi tarafından “duygusal bir anlatımla, anlatıcı tarafından bilinçli olarak gerçek olaylar anlatıldığı iddia edilen, dinleyicilere bu olayın gerçek olup olmadığını, gerçek ise nasıl gerçek olduğunu düşündüren ve bu gerçekten haberdar olmayı isteyen, nesilden nesile sözlü aktarım yoluyla geçen ve karakteristik bir şekile sahip anlatım türü” (Luthi, 1995: 66) olarak tanımlanan efsaneler bir toplum için önemli olan olay, durum, varlık ve sosyal kurumların oluşum nedenlerine açıklama getirmek; ait oldukları toplumun yaşadığı coğrafyayı, tabiatı ve toplumun hayatında önemli olan varlık ve nesnelere yerelleştirmek ve millileştirmek; toplumda geçerli olan gelenekler ve bunlara bağlı sosyal davranış ve kurumları geçerli kılmak ve genç kuşaklara aktarım, benimsetmek (Oğuz vd., 2010: 143) işlevlerine sahiptirler.

Konularına göre; “Yaratılış efsaneleri”, “Tarihlik efsaneler”, “Olağanüstü kişiler, varlıklar ve güçler üzerine efsaneler”, “Dinlik efsaneler” şeklinde sınıflandırılan (Boratav, 1969: ss. 108-109) efsaneler “Mitolojik”, “Tarihî”, “Dini” ve “Hayalî/fantastik” olmak üzere dört ayrı kökene bağlanmaktadır (Ergun, 1997: 41).

Çalgıların Ortaya Çıkışı ile İlgili Efsanelerde Ortak Temalar

Bireysel Acı ve Sıkıntıların İfadesi

Bu tema altında incelenen efsanelerin büyük çoğunluğunda kahramanın bir yakınının ölümü, çok sevdiği birinden ayrılmak gibi hayatını değiştirecek nitelikte bir tecrübe yaşadığı, ne kadar ağlayıp üzülse de içindeki kederi dışarı atamadığı, sonunda bir müzik aleti yaparak acısını onun aracılığı ile dışa vurma yolunu seçtiği ve bu şekilde rahatladığının anlatılmış olduğu görülmektedir.

Örneğin Jetigen’in ortaya çıkışını anlatan bir Kazak efsanesi (Ospanaliyeva, 2011: 369) kış mevsiminde hastalık ve kıtlıkla karşı karşıya gelen bir köyde bir adamın yedi oğlunun birden hayatını kaybetmesi üzerine adam, kurumuş bir ağacı alarak

yedi telli bir çalgı yapar ve yedi çeşit ses çıkararak ölen yedi oğlunun karakterini ve hareketlerini anlattığı küğler besteler. Oğlu için bestelediği ve jetigen aracılığı ile seslendirdiği bu ağıtlar onun acısını hafifletmesine imkan verir.

Yine Kambarkan (Dıykanbayeva, 2004: 384-385) adlı Karakalpak efsanesinde aşk acısıyla dağ bayır gezen Kambarkan ormanda kurumuş tilki bağırsaklarını ağacın dalına gererek bir çalgı yapar ve üzüntüsüne teselli olsun diye onunla bir ezgi çalıp söyler.

Usak Yafrakları (Zaripova Çetin, 2009: 76-90) isimli Tatar efsanesinde ise kocası Ali'nin kendisi üstüne kuma getirmesine çok üzülen Fatma, derdini kimseye anlatamaz ve kavak ağacına sarılıp ağlar. Ancak ağlamak da derdini hafifletmeyince ağacın dibinde yeşeren kamışı koparıp kuray (kaval) yapar ve onu çalarak acısını dışa vurur.

Toplumsal Acı ve Sıkıntıların İfadesi

Ortak değeri inşa etme, koruma, yaşatma, yayma ve kendini ifade etme açısından ait olduğu topluma özel bir alan ve olanak sağlayan bir unsur olarak müziğin ve çalgıların kullanımına ilişkin çeşitli örnekleri tüm kültürlerde olduğu gibi Türk sözlü kültüründe de bulmak mümkündür. Özellikle ozanlık ve âşıklık geleneğinde çalgı, toplumun içinde bulunduğu sıkıntılı durumları aşığın aktarmasında aracı olan önemli bir simge durumunda olmuştur. Çalgıların ortaya çıkışları ile ilgili olarak anlatılan efsanelerde de bu durum açıkça görülebilmektedir.

Örneğin; bir Karakalpak efsanesinde (Fedakar, 2008: 416-421) Korkut Ata halkın dertlerini ve düşüncelerini dile getirecek güzel bir müzik aleti yaparak, onu halka armağan etmek ister. Değişik şekillerdeki pek çok müzik aleti yapar, fakat halkın duygu ve düşüncelerini dile getirecek bir saz yapamaz. Nihayetinde bu işlevi yerine getirebilecek yegane sazın kopuz olduğuna karar verir ve yapım çalışmalarına başlar.

Çalgının Kültür-medeniyet Kahramanları Tarafından İcat Edilmesi

Yaratılışla ilgili Türk mitlerinde Tanrı yardımcıları aracılığı ile insanlara avlanma, barınma, ateş yakma, yemek yapma gibi temel ihtiyaçlarını nasıl göreceklarını öğretmektedir. Mitolojide karşımıza çıkan ve insanoğluna ilk eylemleri öğretmek onun hayatını kolaylaştıran bu olağanüstü-tanrısal kahramanlar bilimsel literatürde kültür-medeniyet kahramanı, ya da medenileştirici kahraman olarak adlandırılmışlardır. Mitik dönemden sonra ortaya çıkan destan ya da efsane gibi edebi yaratılarda da kültür-medeniyet kahramanları karşımıza çıkmaktadır. Bu karakterler yaratılış mitlerindeki kadar olağanüstü-tanrısal nitelikte olmayan, daha gerçekçi ve insani bir yapıda görünmektedirler. Yaşadıkları toplumda bir takım üstün özellikleri ile diğerlerinden ayrılarak toplum hayatını kolaylaştıracak buluşlar gerçekleştirmiş ve toplum tarafından kutsanmışlardır. Bu kahramanların başında peygamberler gelmektedir. Bazı eylemleri ilk kez onlar gerçekleştirmiş ve ortaya çıkardıkları meslek

dalının piri kabul edilmişlerdir. İlk atalar tarafından gerçekleştirilen bu eylemler sonraki nesillerce kutsal kabul edilmiş ve yapılan her eylem tanrısal varlıkların ve ataların yaptığıının bir tekrarı olarak kabul edilerek kutsallarla örülmüştür (Aça, 2500: 43).

Örneğin, Uygur Türkleri'nden derlenmiş bir efsanede (Öger, 2008: s. 687) Nuh Peygamber'in torunu Herz bir kültür-medeniyet kahramanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Herz, tilkiyi tutarak postundan elbise yapıp giymeyi, yiyeceği tuz ile yemeyi, tambur, berbab ve ud yapıp çalmayı icat eder ve dünya halkına öğretir.

Yine Maragalı Abdülkadir'in edvarında naklettiği bir efsaneye göre; (Bardakçı, 1986: 116-117) Adem Peygamber'in torunu Lameş udu, Lameş'in kızı Sala ise ilk davulu icat eder.

Neyin ve satarın nasıl ortaya çıktığını anlatan Uygur efsanelerinde (Öger, 2008: ss. 681-685) de kültür-medeniyet kahramanları ile karşılaşmaktayız. Dünyada canı sıkılan Adem Peygamber bir meleğin yardımı ile rüyasında ney sazını yapar; yine Adem baki dünyadan sürülünce sazını da yanında götürmek için Allah'a yalvarır ve satarı yüksek bir dağın tepesinde 12 ay boyunca çalar; bu efsanenin başka bir varyantında (Öger, 2008: 681) Adem ak sakallı bir ihtiyara dönüşmüştür ve bir dağın tepesine göklerden bir bulutun üstünde inen bu ihtiyar tüm mahlukatı mest eden bir ezgi çalar ve ortadan kaybolur, ardından orada yaşayan insanlar bu çalgının aynısından yapmaya çalışırlar.

Kutsallık ve bilgelik özellikleri ile Oğuz'un bilicisi ve doğru yol göstercisi olan Korkut Ata'yı da kopuzu ve bazı küğleri icat etmesi, çağdaşlarına kopuzu çalmayı öğretmesi ve ozanlık sanatını ve meslek dalını ortaya çıkarması bakımından kültür-medeniyet kahramanı olarak nitelemek mümkündür (Aça, 2005: 45). Korkut Ata kopuzu icat eden ve ozanların piri olan bir kültür-medeniyet kahramanı olarak Türk dünyası efsanelerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Kazak Türkleri'nden derlenmiş bir efsaneye (Osmaniyeva, 2011: 370) göre küçüklüğünden yetenekli bir çocuk olarak büyüyen Korkut, insan ve tabiat olaylarının, kainattaki varlıkların sesini çıkarabilecek bir alet yapmak ister, bu çalgıyı yapmaya uğraşırken uyuyakalır ve rüyasında gördüğü bir meleğin yardımı ile çalgıyı tamamlar. Ozanlık ve aşıklık geleneğinde rüya sayesinde çalıp-söyleme yeteneğine kavuşma motifi burada çalgıya kutsallık katmaktadır. Bir Karakalpak efsanesinde (Fedakar, 2008: 416-421) ise Korkut, kopuzu nasıl doğru bir şekilde yapacağını hileyle şeytanlardan öğrenir. Korkut Ata'nın ölümden kaçışını ve kopuzla bazı küğleri icat ederek ölümsüzlüğü yakalayışını anlatan efsanede (Aça, 2005: 43-51) ise ölüm ve ölümsüzlük temaları üzerinde durulmuştur. Ölümsüzlüğün sembolü olarak görülen su ile kutsal kopuzdan çıkan sihirli ses ve kutsal küğler birlikte ele alınarak Korkut Ata'nın insanlığa kopuzu ve küğleri miras bırakarak nasıl ölümsüz hale geldiği anlatılmıştır (Aça, 2005: 46).

Topşuur ve ikilinin ortaya çıkışını ve yalnızca topşuurun ortaya çıkışını anlatan iki efsanede (Aça, 2005: 43-51) ise bu kez kültür-medeniyet kahramanları olağanüstü

özelliklere sahip iki kadındır. Biri gökten biri sudan gelmiş iki kız topşuur ve ikili isimli çalgıları çalarlarken iki arkadaş onları görür ve yakalamak ister. Kızlar ellerindeki çalgıları üstünde oturdukları kayalara vurur ve geldikleri yere geri dönerler. Daha sonra iki arkadaş, kayaların üstünde çıkan izlere bakarak bu çalgıları inşa ederler. Bu efsanelerde de çalgıların icadı olağanüstü varlıklara bağlanarak onlara bir kutsallık katılması söz konusudur.

Tanburi Küçük Artın'ın 18. Yüzyıl'da kaleme aldığı edvarında aktardığı bir efsanede (Popescu-Judetz, 2002: 79-90) de Zat, Fat, Cem, Em, Fen, Er ve Ser isimli yedi hükema yedi sesi çıkararak yedi felekiyata yerleşerek musiki ilmini yaratırlar. Zat bu yedi sesi bir düzene sokmaya çalışırken birbirlerine çok yakın olmamaları için bir alet inşa etmeleri gerektiğini söyler. Hepsi gönül birliği eder ve ağaçtan kısım kısım, yedi ağzeyi boru şekline getirerek çobanların çaldığı çalgıyı yani kavali yaratırlar. Daha sonra onların öğrencileri Beha, Enis, İlyas, Esedi ve Hut çeşitli makamları ve çalgıları icat ederler. Bu özellikleri ile bir kısmının adı tarihteki peygamberlerle benzerlik gösteren yedi hükema ve onların öğrencilerini de kültür-medeniyet kahramanları sınıfında değerlendirmemiz mümkündür.

İlahî Sır ve Çalgı İlişkisi

Kültür tarihi boyunca müziğe meşruiyet kazandırmak ve insanların müzikten neden zevk aldığını göstermek için çeşitli açıklamalar yapılmıştır, bu durum müzik ile birlikte çalgıların da kutsanması ile sonuçlanmıştır.

Antik Çağ filozoflarından Pisagor'un gezegenlerin ya da gök cisimlerinin dönüşünden yani evrenin hareketinden ortaya çıkan sesleri müziğin temeli olarak düşünmesi, Antik Yunan dönemi ve sonrası pek çok müzik kuramcısını etkilemiştir. Söz konusu teori 17. yüzyılın ortaları ve 18. yüzyılın başlarına kadar Ortaçağ İslam ve Osmanlı Dönemi müzik kuramcılarının edvarlarında müziğin ortaya çıkma sebeplerinden biri olarak anlatılmıştır.

Yine İslam mistisizminde Bezm-i Elest olarak bilinen olay müziğin ilahî kaynağını ve insandaki müzik coşkusunu açıklamak için kullanılmıştır. 17. yüzyılın önemli mutasavvıflarından Ahmed er-Rıfai'ye (1122-1222) göre Kur'an-ı Kerim'de Araf Suresi'nde (7/212) geçen "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna ruhların "Evet, Rabbimizsin" (-Elestu bi-Rabbikum. -Kalu-bela.) şeklinde cevap vermesi üzerine, ilahî "Elest" hitabını işitmenin zevki kalplerde yer tuttuğundan, Hz. Âdem'in yaratılmasından ve zürriyetinin dünyaya gelmesinden sonra, bu gizli sırlar zuhur eden halden dolayı bir nağme ve yahut güzel bir kelime işittikçe o eski ahitte işitilmiş olanın zevki sebebiyle kalp, uçacak hale gelir (Güray, 2010: 135).

Müziğin insanın yaratılışından önce evrenin yaratıldığı dönemde var olduğu fikri üzerine kurulu çeşitli efsaneler de mevcuttur ve bu efsanelerin çoğunda çalgılar da aslında cennette yaratılıp melekler ya da peygamberler gibi bir aracı ile yeryüzüne indirilmektedirler.

Örneğin Tanrı yeri, göğü, denizleri, okyanusları ve melekleri yarattıktan sonra Adem'i yaratıp, cana onun vücuduna girmesini emrettiği ve meleklerin satar çalmasıyla canın Adem'in vücuduna girdiği efsanede (Öger, 2008: 682-685) melekler satarı baki dünyadan fani dünyaya götürürler; yine başka bir efsanede (Öger, 2008: 681) Adem baki dünyadan sürüldüğünde Allah'ın izni ile satarını da fani dünyaya getirir ve on iki ay boyunca onu çalarak tüm mahlukatı mest eder.

Baki dünyadan gelmiş olan bu çalgıların oradan haber verme özelliğine sahip olarak düşünüldüğü efsaneler de dikkat çekmektedir. Örneğin bir Uygur efsanesinde (Öger, 2008: 681) huri tarafından Adem'in boğazından çıkartılan çalgının ilk dört deliğinden gelen ses azabın alametinden haber vermekte, sonraki dört delikten gelen ses ise cennetteki kuşların ötüşünü dinletmektedir.

Efsanelerde baki dünyada yaratılıp dünyaya getirilen ve bu nedenle ilahi sırları söyleyen çalgıların yanında bu sırları bir şekilde işiten bir ağaç ya da doğal malzemenin çalgıya dönüşmesi durumu da mevcuttur.

Örneğin; Uygur efsanesinde (Öger, 2008: 681) gökyüzünden gelen ak sakallı ihtiyarın çaldığı satarın aynısını yapmak isteyen insanlar Leeldağ'daki tüm ağaçları keser ancak hiçbir çalgıdan bu sesi alamaz. Yine bir aksakallı dede çalgıyı yapmak isteyen delikanlıya ihtiyarın çaldığı satarın sesini sadece dut ağacının içine sindirdiğini ve bu yüzden yalnızca dut ağacından yapılan çalgının o ilahi sesi verebileceğini söyler.

Bu efsaneler arasında neyin yaratılışı ile ilgili olanlar da çok yaygındır. Örneğin, yukarıda sözü geçen Uygur efsanesinin devamında Adem, hurinin getirdiği çalgıyı çalar ve onu dinleyen bitkilerden yalnızca kamışlar bu sestten etkilenir, içleri yanarak oyulur ve Davut peygamber zamanında bu kamışlardan ney adlı çalgı yapılır.

Yunan mitolojisindeki anlatmalardan Kral Midas'ın kulaklarının eşek kulakları olduğunu gören berberinin bu sırrı kazdığı bir çukura söylemesi ve çukurun etrafında biten kamışların sırrı açık etmesi İranlı şairlerden Senâi ve daha sonra Mevlana tarafından tasavvufi öğretinin anlatıldığı bir metafor olarak kullanılmıştır. Senâi'nin anlattığı hikâyeye göre; bir padişah sırdaşına bir sırrını anlatır. Padişahın sırdaşı bu sırrın ağırlığı ile hastalanır ve hekim ona uzaktaki bir göle giderek sırrını suya söylemesini tavsiye eder. Zamanla, gölün etrafında biten kamışlardan yapılan nefesli saz, padişahın sırrını tüm dünyaya ilan eder (Ayvazoğlu; 2012: 26).

Antik Yunan kaynaklı bu efsane sözlü kültürdeki dolaşımı sırasında dini bir içerik kazanmış ve çalgının ilahi sırları açık etmesi ekseninde yeniden yaratılmıştır. Bu efsaneye (Ayvazoğlu, 2012: 26-28) göre Hz. Muhammed'in Miraç gecesinde öğrendiği sırları Hz. Ali'ye söylemesi ve Ali'nin bu sırrın yüküne dayanamayarak boş bir kuyuya içini dökmesi üzerine kuyunun etrafında kamışlar biter ve bir çoban bu kamışlardan ney yapar, neylerin sesini dinleyen Hz. Muhammed sırları onlardan duyar ve Ali'nin yaptığı ortaya çıkar (Ayvazoğlu, 2012: 27). Mevlevî inancında neyin bu sırları kıyamete kadar söyleyeceğine inanılmaktadır.

Bu noktada çalgıların, insanoğlunun ilahi bir nitelik atfettiği ve muhayyilesinde soyut bir kavram olarak yer bulan müziği somutlaştırmasına ve onun üzerinde bir çeşit hakimiyet kurmasına imkan veren araçlar olarak öne çıktığını söylemek mümkündür.

Müziğin soyut olma durumu, Tanburi Küçük Artın'ın edvarında naklettiği bir efsaneye (Popescu-Judet, 2002: 79-90) de konu olmuştur. Efsanede tanbur müziği ifade eden somut araç olarak kullanılmaktadır. Yukarıda bahsi geçen 7 ağazeyi, makamları ve çeşitli çalgıları icat eden kültür-medeniyet kahramanlarından 7 hükemanın öğrencileri Şit, Sukrat ve Kelan sırasıyla miskal, keman ve tanburu icat ederler. Daha sonra Sukrat'ın öğrencilerinden Kebir ile arasında geçen bir diyalogda Kebir musikinin ne olduğunu sorar ve Sukrat, Araf Suresi'nin 143. Ayetinde geçen "Len Terani" ifadesine bir telmih yaparak ona cevap verir. Ayete göre Musa Allah'ı görmek ister, Allah da "Len terani" yani "Beni göremezsin" şeklinde cevap verir. Sukrat bu ifadeyi, ağazenin ve tanburun sesinin görünmezliğini anlatmak için kullanmaktadır. Tanburun ne söylediğini ise ancak "erbab-ı kemâl" anlar. Bu ifade ile tanburun ilahi bir gizli bilgiyi aktardığı ve bu bilginin ancak olgun insanlar tarafından anlaşılabilceği kast edilmektedir.

Kainatta her şeyin zıttı ile var olması gibi yukarıda örneklerini verdiğim ilahi sırrı söyleyen çalgıların kutsandığı efsanelerin karşısı olarak, çalgıya şeytani nitelikler yükleyen efsaneler de anlatılagelmiştir. Bu iki zıt kutbun aralarındaki sebep-sonuç ya da öncüllük ilişkisini daha detaylı şekilde tartışılmayı da makalenin sınırlılığı dışında bırakarak konu ile ilgili örnekler vermekle yetineceğim.

Halk ve yönetici gruplar arasındaki çatışmada ezilen halkın sesi olarak sembolleşen çalgı mitolojik-dini karakterdeki pek çok anlatmada şeytan icadı olarak gösterilmiştir. Örneğin; ney ve satarın yaratılışını Adem'in yaratılışı ile ilişkilendiren efsanelerde (Öger, 2008: 681) Adem baki dünyadan bu çalgıları çalıp ibadetten uzaklaştığı için kovularak fani dünyaya gönderilir, buraya da sazını götürmek için Allah'a yalvarır ve bu isteği kabul olunur, ancak dünyada da 12 ay boyunca çaldığı satarın sesinden tüm mahlukat mest olup işlerini yapamaz hale gelince saz çalmayı bırakır. Yine aynı efsanenin bir varyantında (Öger, 2008: 681) Adem'den sonra Havva da yaratılır ve Havva Adem'in çaldığı satarın sesinden etkilenecek ona yakınlaşır, ikisi birlikte sürekli satar çalıp eğlenerek ibadetten uzaklaştıkları için Allah meleklere satarı baki dünyaya götürmelerini emreder. Bu anlatmalarda çalgılar tüm dünyevi arzuların da üzerinde toplandığı insanı ibadetten ve çalışmadan uzaklaştıran bir simge şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Karakalpak efsanesinde (Fedakar, 2008: 416-421) ise Korkut'un, kopuzu doğru şekilde yapma bilgisinin Şeytan'ın elinde olması ve yine bir diğer efsanede (Yardımcı, 2015) dutarın sesinin güzel çıkmasının sırrı karşılığında deliklerden birine Şeytan'ın kendi isminin konulmasını şart koşması efsanelerde çalgının şeytani niteliğine vurgu yapan unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Doğa-İnsan İlişkisi

Bilgi, insan uygarlığının temellerini oluşturan en önemli kavramlardan biridir. Tarihin her döneminde bilgiye sahip kişi, diğer insanların nezdinde farklı bir özellik kazanmıştır. Sınırsız bilgiye sahip olmanın ise tanrısal varlıklara özgü olduğu düşünülmüştür. İnsanlar arasından bazıları Tanrı'nın bilgisinin bir kısmına nüfuz edebilir ve nüfuz ettiği miktarda Tanrı'nın konumuna yaklaşmış olur. Dolayısıyla insanların tanrılarla temas kurabilmesi için bu kutsallığa sebebiyet veren bilgiye nüfuz etmeleri gerekmektedir. Doğa, Tanrı'ya has bu bilgeliği simgeleyen bir unsurdur dolayısıyla doğa ile ilişki kurma Tanrı ile kurulan ilişkiye eşdeğerdir (Güray, 2010: 123). Doğa ile böylesi bir ilişkinin müzik unsurları üzerinden kurulması da pek çok anlatmada olduğu gibi çalgıların ortaya çıkışı ile ilgili efsanelerde de yer almaktadır.

İnsanın, özellikle erken döneminde doğa ile kurduğu ayrılmaz ilişki ve tüm hayatını onu gözlemleyerek yönetmesi; müziği ve çalgıları tasarlarken de hem doğadaki hayvan ve bitkilerin çıkardığı seslerden ilham alması hem de kullanacağı malzemeyi doğadan temin etmesi ile sonuçlanmıştır.

Haberleşme ve avcılık gibi işlevsel sebeplerle ortaya çıkmış olduğu düşünülen doğadaki sesleri taklit etme arayışı ayrıca doğadaki her şeyin bir ruhu olduğuna inanan animist dünya görüşü ile yakından bağlantılıdır. Bir sesi taklit etmek, aynı zamanda o sesin doğal kaynağında bulunduğu inanan ruhla bağlantıya geçmek anlamına gelir.

İnsanların doğadaki çeşitli sesleri taklit edecek müzik aletleri yapmaları ya da çalgıların çıkardıkları sesleri doğadaki seslerle örtüştürmeleri de efsanelere konu olmuştur. Örneğin Uygur efsanesinde Efrasiyap rebabı has bahçede dinlediği bir kuşun sesini taklit etmek üzere icat etmiştir (Öger, 2008: 685). Tanburi Küçük Artin'in musiki ilminin doğuşu ile ilgili naklettiği efsanede (Popescu-Judet, 2002: 79-90) de üç yüz yıl yaşayan Feridun hükema bir dalın üstüne konmuş, segah, düğah ve rast ağazelerini eden, Multanca çençuni isimli bir kuş görür. Dalı ve kuşu resmeden Feridun bir saz yapar, adını çençuniye koyar, daha sonra bu sazın ismi çenge dönüşür.

İkinci durum ise Kambarkan efsanesinde (Dıykanbayeva, 2004: 384-385) görülmektedir. Tilkinin kurumuş bağırsaklarını bir ağaç dalına gererek yaptığı çalgıya ad koyamaz ancak bir gün kırlarda gezerken "komuz kak" adlı otun rüzgarda uğuldayarak ses çıkardığını duyar ve çalgının sesini bu otun sesiyle örtüştürerek çalgısına "komuz kak" adını verir.

Doğa-insan ilişkisi çalgıların hangi malzemeden yapıldığını ve neden o malzemeden yapıldığını anlatan efsanelerde de görülebilmektedir. Çalışmada incelediğimiz efsanelere baktığımızda çalgıların tellerinin neden bağırsaktan yapıldığını anlatan bir efsane kalıbının olduğu ortaya çıkmaktadır. Pek çok farklı topluluktan derlenmiş, farklı çalgılarla ilgili efsanelerde (Öger, 2008: 685; Dıykanbayeva, 2004: 384-385; Özgür, 2006: 5) ormanda herhangi bir sebeple ölmüş ve ağaç dallarında asılı kalmış kuş, tilki, geyik gibi hayvanların bağırsaklarının rüzgarla gerilerek çeşitli sesler çıkardığını gören kahramanlar aynısını uygulayarak gırcek, komuz, kanun gibi çalgıları icat ederler.

İnsan Simgeselliği

İnsanın yaratılmışların en kıymetlisi olarak Tanrı'nın suretinden yaratıldığı ve bir mikrokozmos olarak teşekkül ettirildiği görüşü pek çok inanç sisteminin temel taşlarından biridir.

İslam mistisizmindeki Allah-insan-evren anlayışı ile benzeşen noktalar bulunan Hinduizm'deki bir yaratılış anlatısına göre insan yaratıldığında ateş, konuşma haline gelir ve ağızın içine girer; rüzgar, nefes haline gelir ve burun deliklerinin içine girer. Güneş, görme haline gelir ve gözlere girer; Gök, işitme organı haline gelir ve kulakların içine girer. Otlar ve ağaçlar, saçlar haline gelir ve derinin içine girer. Ay, düşünce haline gelir ve yüreğin içine girer. Ölüm sonsuzluğun verilmesi haline gelir ve göbeğin içine girer. Sular, tohumlar haline gelir ve tenasül uzvunun içine girer (Göktaş; 2009: 297) Böylece insan kainatın küçük bir modeli olarak karşımıza çıkar.

Bu görüşü Antik Çağ düşünürlerinin öğretilerinde de bulmak mümkündür. M.Ö. 4. yüzyılda ortaya çıkan Stoacı görüşe göre insanın da kainatın da ruhu ve bedeni vardır. Öyleyse insan ruhu ve bedeni, kâinattan bir parçadır. Bu takdirde insan küçük bir kainattır. Bu bakımdan Stoacılar da evren, içinde insanın en üstün yere sahip olduğu kademeli bir düzeni öngörür ve insan evrenin amacıdır. Yani insan evrenin merkezidir (Göktaş; 2009: 296).

Hristiyanlık ve Yahudilik'e göre ise Âdem, Allah'ın ideal tipi olarak, diğer varlıklar arasında, ayrı bir yere oturtulmuştur. Tekvin'de, diğer varlıklar için "iyi", insan için "çok iyi" sıfatının kullanılması, bunun yanında diğer varlıkların hiçbirine verilmeyen "Tanrı suretinde ve şeklide" yaratılma özelliği onun üstünlüğüne işaret etmektedir. Topraktan yaratılan insan kalıbına, bizzat Tanrı'nın kendi ruhundan üfürmesi, kendisinde maddi ve manevi güçlerin birleşmesine sebep olmuştur (Göktaş; 2009: 297).

İslam'da ise benzer şekilde topraktan yaratılan Adem'e ruh bizzat Allah tarafından üfürülmüştür (A'raf, 12-14; Rahman, 14; Bakara, 30). Böylece insan toprak gibi maddi, ruh gibi manevi iki temel prensibin birleşmesi sonucu insan olmuştur ve Allah'ın yarattığı en büyük değerdir. Diğer yaratıklara nisbetle daha mükemmel yaratılmış, ve daha üstün değerlerle donatılmıştır.

İslam tasavvufunda da insan, özüyle Allah'ı, kalıbıyla varlığın tümünü temsil etmektedir. Bu yüzden insana küçük kâinat denmiş, insan kainatın küçük bir modeli olarak nitelendirilmiştir.

Tıpkı topraktan yaratılan ve ruhu Allah tarafından üflenen Adem gibi çalgı da ağaç ya da toprak gibi somut malzemelerden yapılmıştır ve ancak insan ruhu ile varlığını tamamlayabilir, yani Tanburî Küçük Artin'in naklettiği gibi "sazın canı sazendedir" (Popescu-Judetz, 2002: 90-92). Muhtemeldir ki bu sebeple çalgının ortaya çıkışı ile ilgili anlatılarda insan ve kainat sembolizminin yeri büyüktür.

Tanburî Küçük Artin tarafından nakledilen tanbur ile ilgili efsanede insanın ruhu nasıl ki araç olarak bedenini kullanırsa, aynı şekilde tanburun ruhu da insandır ve

insan tanburu ilahi bilgiyi nakletmede ve kendini ifade etmede bir aracı olarak kullanmaktadır. Efsanede bu sebeple tanburun küçük kainat olan insanın vücudundan esinlenilerek oluşturulduğu söylenmektedir. Tanburun; teknesi insanın başına, sapı vücuduna, perdeleri gırtlığına teşbihtir. Dört teli yürekdeki dört damara, beşinci ise nefese teşbihtir. Nasıl ki insanda yedi felekiyatın tümü görünmekte ise, tanburda da yedi felekiyatın tamamı bu şekilde görünmektedir. Tanburun teknesi arza, kolu semaya, telleri felekiyata, nim perdeler de buruciyata, perdelerin kat kat bağları da derecelere teşbihtir. Parmakların perdeler üzerinde gezmesi de felekiyatların burçdan burca gezmesi ve ağaze etmesine teşbihtir. Bu anlatımla tanbur insana benzetilirken, küçük kainat olarak ifade edilen insana benzemesi sebebiyle aynı zamanda kainatı da üzerinde barındırmaktadır.

Neyin icadıyla ilgili olarak anlatılan Hz. Muhammed'in ilâhî bir sırrı Hz. Ali'ye söyledikten sonra Ali'nin bu sırrın mânevî ağırlığına dayanamayıp onu susuz bir kuyuya bağırıldığı ve daha sonra bu kuyudan çıkan kamışlardan her rüzgâr estiğinde bu sırrın etrafa yayıldığı yolundaki menkıbe de Mevlânâ'nın felsefesinde neyi, "İnsan-ı Kâmil" in, yani belirli aşamalardan geçerek olgunlaşmış insanın sembolü olarak görmesi ile yakından ilgilidir. Dinlediği ilahi sır ile içi yanarak boşalmış, bağı dağlanarak delik-deşik edilmiş, geldiği yerin özlemiyle yanıp tutuşan bu saz Mesnevi'nin başlangıcında Mevlânâ tarafından belirtildiği gibi kamışlığa dönmek ister (Uludağ, 2004: 253):

"Dinle neyden çün hikayet etmede

Ayrılıklardan şikâyet etmede"

Yine neyin ortaya çıkışını anlatan Uygur efsanesinde (Öger, 2008: 681) satar çalgısı insanın sureti iken, ney insanın boğazını simgelemektedir ve yürekten gelip boğazdan çıkan ses insanın boğazına girerek üzüntü vermektedir. Ney ile ilgili efsanede insan suretinde olduğu söylenen satarın ortaya çıkışını anlatan Uygur efsanesinde (Öger, 2008: 681) ise aksakallı bir ihtiyar satar yapmak isteyen delikanlıya satarın insanın sureti olduğunu, çalındığında sesin kalpteki otuziki damar sayesinde otuz iki kulağa yerleştiğini söyler. Delikanlı da dut ağacını keser ve insan suretinde satar yapar, otuz kulak ve kalp telini sağlamlaştırıp padişahın huzuruna çıkar.

Artin'in musiki ilminin doğuşu ile ilgili naklettiği efsanede (Popescu-Judetz, 2002: 79-90) de Hut hükema kendi eylediği şehirde yaşayan tıknaz ve boyunsuz, kısa ve topukları buduna yapışmış, başı gövdesine yapışık bir adam görür ve Tulum çalgısını o adamdan esinlenerek icat ederek bu sazı yedi ağazenin ölçülerinden ahenk eder.

Maragalı Abdülkadir'in edvarında naklettiği, udun ortaya çıkışını anlatan bir efsanede (Bardakçı, 1986: 116-117) ise Adem Peygamber'in torunu Lâmeş, oğlunun ölümü üzerine cesedini bir ağaca asar ve ceset kurduktan sonra o ağaçtan oğlunun suretinde bir çalgı yapar ve ud bu şekilde icat edilmiş olur.

Çalgıların insan suretinde yapılmasının yanında insanların çalgılara dönüştüğü efsaneler de bulunmaktadır. Örneğin; Rize'den derlenen bir efsaneye (Mirazlı Saral, 2006: 80) göre iki sevgili, ailelerinin zulmünden kaçarken Allah'a "saz olup söyleşelim" diye dua eder ve limon ile selvi ağacına dönüşürler, bu ağaçlardan da kemençe ve yayı yapılır.

SONUÇ

Çeşitli kitap, makale ve lisansüstü tez çalışmalarında yaptığım taramalar sonucu ulaştığım Türk kültüründe çalgıların ortaya çıkışı ile ilgili 26 adet efsane metninin ele alındığı bu makalede efsaneler; tematik olarak "Bireysel Acı ve Sıkıntıların İfadesi", "Toplumsal Acı ve Sıkıntıların İfadesi", "Çalgının Kültür-medeniyet Kahramanları Tarafından İcat Edilmesi", "İlahî Sır ve Çalgı İlişkisi", "Doğa- İnsan İlişkisi" ve "İnsan Simgeselliği" başlıkları altında gruplandırılmıştır.

Tek bir kaynaktan beslenmek yerine, efsanelerin yaratımında ya da aktarımında mitolojik, dinî, tarihî ya da hayalî unsurlardan birden fazlası birlikte kullanılmış olabileceği göz önünde bulundurularak çalışmaya konu olan efsanelerin hangi kaynaklar üzerine kurulu olduğu konusundaki sınıflandırma ise efsanenin kurgusunda öne çıkan kaynağa göre yapılmıştır. Buna göre; mitolojik kökene bağlanabilecek olan 4 adet, tarihi kökene bağlanabilecek olan 9 adet, dini kökene bağlanabilecek 2 ve hayali kökene bağlanabilecek 1 adet efsanenin yanında; 5 adet efsanede mitolojik ve dini, 1 adet efsanede ise tarihi ve dini, 1 efsanede ise tarihi ve hayali, 2 efsanede ise dini-hayali unsurların bir arada kullanıldığı görülmektedir.

Makale kapsamında incelediğim efsanelerde yaratılışı anlatılan çalgıların pek çoğunun sözlü halk anlatmalarının icrasında kamlık, ozanlık, bahşılık, jırvalık, haycılık ve âşıklık geleneğinde icracıya eşlik eden dombıra, kıl kopuz, kopuz, komuz, çathan gibi çalgılar ve tasavvufi sanat müziğinde ayinlere eşlik eden ney ve tanbur gibi çalgılar olması; yukarıda belirlenen temalarla birleşince bir anlam kazanmaktadır.

İnsan; yaratıcı gücünü sergilediği ilk alanlardan olan çalgı yapımında, ürettiği çalgılara çağın ve toplumun koşullarına göre farklı farklı anlamlar yüklemiş, çalgıların tasarımını göksellikten dünyeviliğe, şeytanîlikten ilahîliğe uzanan kozmogonik ve mitolojik bir simgesellikle örmüştür.

Ozanların kendi kişiliklerinde hem halkın, hem de bireyin duygu ve düşüncelerini ifade etme aracı olarak çalgıyı kullanmaları hem kutsal hem de şeytanî olana gönderme yaparken, kültür-medeniyet kahramanları tarafından icat edilen ve ilahî sırrı söyleyen çalgılar tasarımlarıyla da insan ve evren simgeselliğini ve doğa-insan ilişkisini üzerlerinde taşımaktadırlar. Efsanenin herhangi bir uygulamaya geçerlik kazandırma işlevini düşünecek olursak tüm bu semboller yumağının müziği ve onun etrafında şekillenen pratikleri geçerli kılmaya hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- AÇA, Mehmet (2005). "Kültür-Medeniyet Kahramanları" ve Türk Müzik Aletlerinin Ortaya Çıkışı Hakkında Teşekkül Etmiş Bazı Efsaneler" *Milli Folklor*, Yıl:12, Sayı:45, ss.43-51.
- AYVAZOĞLU, Beşir (2012). *Ney'in Sırrı*. İstanbul: Kapı Yay..
- BARDAKÇI, Murat (1986). *Maragalı Abdülkadir*. İstanbul: Pan Yay.
- BORATAV, Pertev Naili (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ERGUN, Metin (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi* I. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FEDAKAR, Pınar (2008). *Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKTAŞ, Mehmet (2009). "Şeyh Galip'in 'Hoşça Bak Zatına Kim Zübde-i Alemsin Sen' Mısraı Bağlamında İnsanın Mahiyetine Dair" *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 11-2, ss. 289-308.
- GÜRAY, Cenk (2010). "Semâ'dan Semah'a Bir Sonsuz Devir" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı:56, ss. 123-152.
- DIYKANBAYEVA, Aygerim (2004). *Kırgız Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- LUTHI, Max (1995). "Masalın; Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı" Çev. Sevengül Karasubaşı. *Milli Folklor*. Sayı: 25, ss. 66-68.
- MİRAZLI SARAL, Yasemin (2006). *Doğu Karadeniz Bölgesi Denizcilik Folkloru Üzerine Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OSPANALİYEVA, Bibigül (2011). *Kazakistan'ın Jambıl Bölgesi Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OĞUZ, Öcal. EKİCİ, Metin vd. (2010). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay.
- ÖGER, Adem (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZGÜR, Zeliha (2006). *Kanun Çalgısının Üretim Aşamaları ve Yapımında Kullanılan Ahşap Malzemenin Seçimi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- POPESCU-JUDETZ, Eugenia (2002). *Tanburi Küçük Artın (A Musical treatise of the Eighteenth Century)* İstanbul: Pan Yay.
- YARDIMCI, Mehmet. "Geleneksel Kültürümüzde Saz ve Zile Kopuzu" <http://www.mehmetyardimci.net/img/files/akademik21.pdf>, Erişim Tarihi: 04.06.2015.
- ZARİPOVA ÇETİN, Çulpan (2009). "Usak Yaprakları (Kaval yaprakları)" *Tatar Geleneksel Çalgılarının Halk Edebiyatındaki Görünüşleri*. Karadeniz-Blacksea-Chornoye More, Sayı:3.